

VINCZE Ferenc

Károli Gáspár Református Egyetem
Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék
Budapest, Magyarország
vincze.ferenc@kre.hu

BÖRTÖNNARRATÍVÁK KELET-EURÓPÁBAN¹

*A megfigyelés kiterjesztése mint Bodor Ádám életművének
narratívaszervező gyakorlata*

Prison narratives in Eastern Europe

*Expanding observation as the narrative organizational practice
of Ádám Bodor's oeuvre*

Zatvorski narativi u Istočnoj Evropi

*Proširivanje posmatranja kao narativnog strukturisanja
u životnom delu Adama Bodora*

„Igazi kelet-európai történet.”
(Bodor Ádám: *A börtön szaga*)

A közép- vagy kelet-európai nemzeti irodalmakat sok esetben hasonló jelenségek, poétikai alakulások és változások kísérik. Ezek a gyakran párhuzamosan kialakuló jelenségek vagy poétikai történések nem feltétlenül egymás ismeretében jöttek létre, azonban semmiképp sem függetlenek az aktuális kulturális közeg jellemzőitől. A különböző, migrációt, ki- és elvándorlást előtérbe állító vagy éppen az úgynevezett visszatérés-narratívákat működtető szövegek értelmezése során a transznacionális vagy transzkulturális perspektíva biztosíthatja számunkra azt a lehetőséget és szempontrendszert, melyek arra szolgálhatnak, hogy a különböző nemzeti irodalmakban felsejlő hasonlóságokat beépíthessük komparatív értelmezéseinkbe. A börtönről való beszéd textuális körülményei és narratív struktúrái szintén

¹ A tanulmány az NKFIH 128151. számú projektjének keretében készült.

hasonlóságokat mutatnak, jelen dolgozat Bodor Ádám *A börtön szaga*, Eginald Schlattner *Rote Handschuhe* és Lucian Dan Teodorovici *Matei Brunul* című műveinek összevetésére tesz kísérletet, mely elemzés során a hatalom, a felügyelet, a büntetés és a megfigyelés reprezentációs eljárásai kerülnek az előtérbe.

Kulcsszavak: transzkulturalitás, narratív poétika, börtönnarratíva, felügyelet, büntetés, kelet-európai irodalom

A közép- vagy kelet-európai nemzeti irodalmak komparatív vizsgálata során talán megengedhetjük azt a megállapítást, hogy sok esetben hasonló jelenségek, poétikai alakulások és változások kísérik ezeket az irodalmakat. A gyakran párhuzamosan kialakuló jelenségek vagy poétikai történések nem feltétlenül egymás ismeretében jöttek létre, azonban semmiképp sem függetlenek az aktuális kulturális (és társadalmi) közeg jellemzőitől. Tehát amikor az útirajzok vagy az útirajz-irodalom kilencvenes évek utáni felélénkülését tapasztalhatjuk, vagy a különböző, migrációt, ki- és elvándorlást előtérbe állító vagy éppen az úgynevezett visszatérés-narratívákat működtető szöveget olvasunk, akkor világossá válik, hogy ezek a jelenségek nem elkülönülten, hanem az egyes nyelvi vagy nemzeti határokat átlépve vannak jelen a közép- vagy kelet-európai irodalmakban. A transzkulturális jelenségek vizsgálatának perspektívája azt a lehetőséget és szempontrendszert biztosíthatja számunkra, melyek révén a különböző nemzeti irodalmakban felsejlő hasonlóságokat beépíthetjük komparatív értelmezéseinkbe. Mindehhez kapcsolódóan állapítja meg a transzkulturalitást meghatározni kívánó Wolfgang Welsch, hogy miközben az összefonódásokat kutatjuk, azt is megtapasztalhatjuk, hogy a kulturálisan jelölt elemek át- és átszövik a különböző társadalmakat (Welsch 2017, 12). Továbbá itt az is felvethető, hogy ezeket az analóg módon fellépő jelenségeket megragadó irodalmi szövegek éppenséggel olyan kontextualizációs korpuszt képezhetnek, mely kiindulási alapként szolgálhat nem csupán az összehasonlító módszertant működtető interpretációkhoz, hanem egyúttal egyes irodalmak más nyelven és így idegen közegben történő bemutatásához is.

Ladányi István történelem- és identitásreprezentációkat értelmező szövegében egy közép-európai regénypoétika felmutatására tesz kísérletet, mint fogalmaz, „látok olyan párhuzamosságokat az utóbbi évtizedek közép-európai regényeiben, amelyek egy közép-európai poétikai vázlat fölskicceléséhez adalékkal szolgálhatnak – a földrajzi és életrajzi tényeken, sőt a tematikus jellemzőkön túl” (Ladányi 2019, 22). Továbbá, amikor a tanulmány későbbi pontján arra utal, hogy itt a regény múlthoz, közösségi emlékezethez, politikához való viszonya is tematizálódik, akkor érdemes ezt kiegészíteni azzal a megállapítás-

sal is, melyet Bányai Éva fogalmaz meg Bodor regényei kapcsán, miszerint a *Sinistra körzet*, *Az érsek látogatása* és a *Verhovina madarai* a totalitarizmustól indulva az átmeneten keresztül a túliságig reprezentálják azokat a változásokat, melyek az elmúlt mintegy negyven évben meghatározták a közép-kelet-európai régió társadalomtörténetét (Bányai 2016, 12–13). Ladányi és Bányai Éva megállapításainak összeolvasása azért is lényeges, mivel így azt is megfogalmazhatjuk, hogy létezik egy olyan séma vagy mintázat, mely a fentebbi regénytrichotómiában narrativizálja a társadalmi változásokat, továbbá – és itt Szirák Péter irodalmi útirajzokat tárgyaló kötetét idézem – egyes műfajok feléledése és előtérbe kerülése szintén a változásra mutat rá, és ennyiben valamifajta túliságot reprezentál; Szirák kötete esetén ez maga az irodalmi útirajz, melynek „Európa kettéosztottsága [...], az utazás, a szólás és a vélemény szabadságának kelet-európai felszámolása” (Szirák 2016, 125) korántsem kedvezett, majd látványos konjunktúrája a változást jelölheti.

Mindezek mellett érdemes tehát a referencialitás felértékelődésére is figyelmeztetni, minthogy az 1990-es évektől kezdődően bizonyos műfajok (lásd az említett irodalmi útirajzokat) vagy műfaji határátlépések éppen arra utalhatnak, miként kerülhet ismét a referencializáló olvasat és egyúttal a referencialitás poétikai ábrázolása az irodalom- és kultúratudományos érdeklődés előtérébe. Ennek előzményeit Ladányi a nyolcvanas évek posztmodern regényének az önéletrajzi beszédmódhoz való fordulásában látja, melynek következtében ezek a szövegek egyidejűleg és egymást kizáróan hozzák „játékba a maga eldönthetetlenségében az önéletrajzi és a fikciós olvasat lehetőségét” (Ladányi 2016, 173). Ennek kilencvenes évekbeli megjelenése kapcsán Ladányi kiemeli, hogy „a dokumentarisztikus, nem fikciós beszédmódoknak a regényműfajban való fölértékelődéséhez nemcsak a világirodalmi folyamatok hatása járult hozzá, hanem azok a történelmi változások is, amelyek nyomán mind az egyéni, mind a kollektívnek tekinthető tapasztalatok, a »saját múlt« kapcsán a fikcionalás aktusainak jelei váltak láthatóvá” (Ladányi 2016, 174). Az itt említett történelmi változások alatt a szerző elsősorban a „rendszerelváltás, az átmenet, a tranzíció, illetve egyes térségekben a forradalom vagy a háború egyéni és kollektív tapasztalatainak törésvonalaira” (Ladányi 2016, 174) gondol. Mindemellett a prózai művek referencialitásának kérdéskörét már a kétezres évek elején felvetette Németh Zoltán is, aki olyan elméleti tér felvázolását és működtetését sürgette, „amely a textuális elemzés mellett és azon túl foglalkozik a szövegbe írt történelmi-társadalmi konstrukciókkal, a szövegek tapasztalati és referenciális jellegével” (Németh 2004b, 11). Továbbá Németh a történelmi-társadalmi konstrukciók tapasztalatisága kapcsán jó érzékkel azt is megjegyzi, hogy mindezt

nem csupán a magyar irodalom közegeben² érdemes vizsgálni, hanem – elsősorban az 1989-es fordulatra utalva – szükségszerű és produktív ezt kiterjeszteni a kelet-közép-európai tér irodalmi ábrázolásaira (Németh 2004b, 13), mely természetszerűleg – és ez szorosán összekapcsolódik Ladányi későbbi megállapításával – tágabb perspektívát és átfogóbb tapasztalatokat eredményezhet.

Amikor a korábban már idézett Bányai Éva többek között Bodor Ádám regényei kapcsán a fordulat elbeszélhetőségéről értekezik, akkor az elemző perspektíváját elsősorban „a romániai 1989-es történelmi/társadalmi Fordulat, rendszerváltás nyelvi leképzésére/megképzésére” (Bányai 2016, 10) vállalkozó szövegek vizsgálata irányítja. A Bányai Éva kötetének címébe emelt Fordulat-próza kifejezés így a teret és a régiót illetően főként a romániai forradalom és rendszerváltás eseményeit ábrázoló prózamunkákra koncentrálnak, azonban talán érdemes mindezt Ladányi István és Németh Zoltán szövegeinek megállapításait számba véve kitágítani, és a társadalmi/történelmi fordulatot csupán a referencialitás erőteljes megjelenésének egyik jelenségeként értékelni. Ha a magyar és tágabban a kelet-közép-európai próza tendenciáit tekintjük korpusznak, akkor akár a *referencialitás fordulatáról* is beszélhetünk, melyre áttételesen Németh Zoltán éppen a próza változatainak és az irodalomtudomány érdeklődésének, kérdésfelvetéseinek szembesítése kapcsán utal. Továbbá a korábban idézett Ladányi-szöveg hely arra is felhívja a figyelmet, hogy a forradalom mellett a háború egyéni és kollektív tapasztalatai is a referenciális olvasatok és a referencialitásábrázolás felerősödését jelentik.

Az irodalmi útirajz fentebbi kontextualizálásához analóg módon lehet az értelmezések előterébe vonni azokat a szövegeket, melyeket a címben is jelölt börtönnarratívák megalkotásához sorolhatunk, hiszen a korábbi totalitárius rendszerek azon működésére mutatnak rá, melyről – a fentebbi Szirák-idézet szólás- és vélemény szabadságra vonatkozó részét ismét kiemelve – nem volt lehetséges a beszéd a társadalmi és politikai fordulatot megelőzően. Ennyiben az is megelölegezhető, hogy a börtönregények, avagy a börtönt, börtönveket tematizáló szövegek referenciális vonatkozásukon túl egyúttal a fordulat jelö-

² A magyar közeg esetén érdemes itt Németh Zoltán egy másik megjegyzését is idézni, mely a kilencvenes évek kurrens irodalomtudományos megközelítéseit állítja voltaképpen szembe a próza alakulásával: „A szövegszerűség, a nyelv uralhatatlanságának felismerése, a szöveg areferencialitásának tapasztalata, az elbeszélő énnel mint centrumnak a széthullása, a szöveg polivalenciájának természetes, a hangsúlyozott intertextualitás, a szöveg disszeminációja, rögzíthetetlen és kisajátíthatatlan játéka váltak a kilencvenes évek magyar prózarecepciójának megkerülhetetlen terminusaivá. Azoknak a szövegeknek volt tehát esélyük a kanonizációban részt venni, amelyek ennek a teoretikus olvasási technikának jól megfeleltek” (Németh 2004a, 65).

lőivé is válnak, hiszen csupán az általuk problematizált és reprezentált diktatórikus berendezkedés megszűnését követően vált lehetségessé a megjelenésük. A börtönről való beszéd textuális körülményei annyiban is hasonlóságot mutatnak a korábban említett útirajz-irodalommal, amennyiben ezen esetekben is fokozottan merül fel a narratív sajátosságokon kívül a fikcionalitás és referencialitás kérdésköre. A narratív strukturáltság és a fikció–referencialitás viszonya mentén a börtön kapcsán Bodor Ádám *A börtön szaga* (Bodor 2001), Eginald Schlattner *Rote Handschuhe* (Schlattner 2006) (magyarul *Vörös kesztyű* [Schlattner 2012]) és Lucian Dan Teodorovici *Matei Brunul* (Teodorovici 2011) (magyarul *A bábmester börtönévei* [Teodorovici 2014]) műveinek összevetésére teszünk kísérletet. A választást egyfelől megjelenéseik időbeli közelsége (Bodor és Schlattner szövegei 2001-ben láttak napvilágot) indokolja, másfelől a román irodalomban fellelhető recepció és így kanonizáltsága kapcsán került a képbe Teodorovici regénye, mely – erre a későbbiekben még kitérek – saját kontextusával és előzményeivel további kontextualizációs bázist biztosíthat e jelenség tágabb, kelet-közép-európai közegben való tárgyalásához.

A három szöveg egymás mellé állítását alapvetően három szempont indokolja, mégpedig a börtönreprezentáció, az emlékezet narratív működtetése és a fikció–referencialitás problémájának színre vitele. Ez utóbbi felől közelítve azonnal kérdésként fogalmazható meg, miként kerülhet egymás mellé az értelmezésben egy interjúkötet és két regény. A Bodor Ádám és Balla Zsófia készítette interjúkötet interpretációját már a korai befogadástörténetet tekintve is meghatározta a szöveg műfajisága kiváltotta kétely és dilemma. Egyértelmű, hogy az önmagát interjúkötetként pozicionáló szöveg fókuszában a börtönélmények állnak, *A börtön szaga* megmutatja „tehát a konkrét és közeli börtönt, amely a maga konkrétságában is kitölt egy beszélgetést, annak talán legfontosabb részét” (Balázs 2002, 1230). Az önéletrajzi, dokumentarista olvasatot erősíti Balázs Imre József recenziójában az is, hogy a szerző a Bodor–Balla-kötetet az ezzel egy évben megjelenő *Vissza a forrásokhoz* (Balázs 2001) című interjúkötettel kapcsolja össze, ezeket egymás kiegészítéseként olvassa az adott korszak bemutatását illetően. Továbbá a szöveg műfajiságára vonatkozóan több kritika is kiemeli és idézi azt a passzust, melyben Bodor elhatárolódik a börtönregénytől mint műfajtól, az idézet tágabb kontextusát tekintve voltaképpen a konkrét valóság megírásától:

Ösztönösen kerülöm minden konkrét esemény föllevenítését, mindig csak olyasmit írok meg, amit magam ötlöttem ki. [...] Így aztán írásaimból kimarad a gyermekkor is. Vagy talán éppen így marad benne igazán.

Mert azért a gyermekkor színei, hangjai, illatai, kísérő zöngéi, az eszmélés egész gyönyörűséges tárház igenis beköltözik a művekbe, mivelhogy kitörölhetetlenül él az emlékezés legmeghittebb rejtekeiben, hiszen mai fogékonyságaink mind, mind a gyermekkor élményvilágában gyökereznek. De ha én ennek a burkát megérintem, ha megpróbálnám hártájára alól a valóságos eseményeket kifejteni, az emléket éppen sejtelmességétől, éltető erejétől, szüzességétől, végső soron művészi ösztönzésétől fosztanám meg. Ezért nem írok börtönregényt sem. Nekem a börtön, Szamosújvár túl konkrét, túl közeli, és még mindig annyira erőteljes, hogy egyelőre nem is bírom költői mását kitalálni. Ami abból fontos, előbukik magától is (Bodor 2001, 183–184).

Miközben maga Bodor az interjúkötetben egyértelműen elhatárolódik a börtönregény műfajától, addig több kritikusa – többek között Dérczy Péter – is felhívja arra a figyelmet, hogy ezt a megállapítást érdemes óvatosan kezelni, „hiszen *A börtön szagának* nem kevés jellegzetessége arra utal, hogy lényegében mégiscsak valamiféle sajátos »regényt« olvasunk, középpontjában Bodor börtönéveivel” (Dérczy 2003, 289). Részben ezt a gondolatmenetet erősíti meg Angyalosi Gergely is, aki – immár a *Sinistra körzetre* mint térre utalva – kijelenti, „hogy a Bodor-életműben súlyponti szerepet betöltő »körzet a körzetben« problematika is a szamosújvári börtön kipárolgásaiból kezdett alakot öltetni” (Angyalosi 2002, 27). A kortársi recepció, majd a későbbi értelmezések is hangsúlyosan összekapcsolták az interjúkötetet az „első regényként” emlegetett művel, mely addig is centrális pozíciót foglalt el a Bodor-recepcióban.

A *Sinistra* olyannyira uralja a Bodor-recepciót, hogy a megközelítések egy része az azt követő két regényt is természetszerűleg ennek horizontján olvassa, és így ezek az értelmezések – még ha nem is feltétlenül kimondva – egy trilógia olvasatát vetítik elénk. Az úgynevezett „első regény” olvasatai a 2001-es *A börtön szaga* interjúkötet megközelítéseit nem csupán a korabeli recepciót illetően határozták meg, példaként érdemes felidézni többek között Szilágyi Zsófia tanulmányát, aki éppen azt az interpretációs javaslatot fogalmazza meg, hogy „indokoltnak tűnik az olvasásmód irányát megfordítani, és *A börtön szaga* felől újraolvasni a *Sinistrát*, az új Bodor- vagy Bodor–Balla-kötet ugyanis igen tanulságos módon kapcsolódhat bele az egyértelműen a Bodor-poétika centrumának tekinthető *s A börtön szagában* a Bodor-művek közül legtöbbet emlegetett *Sinistra* olvasásába” (Szilágyi 2005, 265). Szilágyi, érzékelve a *Sinistra* centrális szerepét, kiindulópontként megfordítja az olvasat irányát, és az interjúkötet felőli közelítést javasolja, majd elsősorban a terek reprezentációja felől *A börtön*

szaga kapcsán rámutat a *Sinistrá*ban hangsúlyos szerephez jutó határátlépés poétikai és motívumokat érintő szerepére. Azonban ha elengedjük a *Sinistra* felé tartó vagy abból kiinduló olvasatok lehetőségeit, és önmaga jogán közelítünk az interjúkötethez, akkor amint az Teslár Ákos tanulmányában is felmerül, kérdésként fogalmazható meg a szöveg irodalmisága, továbbá mintha az elbeszélte időtartamot illetően is határ lenne érzékelhető: „ennek megfelelően a börtönről esik a legtöbb szó *A börtön szagában*, a címben is ez kap hangsúlyt. Az is érthető, hogy a szabadulás utáni, romániai évekről valamivel kevesebbet tudunk meg. Megdöbbenő viszont, hogy az áttelepülésről, a magyarországi évekről elbeszélésszerűen nincs semmi a kötetben” (Teslár 2005, 257). Viszont a Teslár által érzékelt és kiemelt határ véleményem szerint elsősorban nem az erdélyi és magyarországi életút közti vonalként ragadható meg, sokkal inkább a börtön és az emlékezet reprezentációs mintái felől. E minták egyértelműbbé válnak a korábban említett két másik szöveg kontextusában.

Eginald Schlattner *Vörös kesztyű* című, a kritika által önéletrajziként definiált szövege börtönregény, melynek főhőse a romániai erdélyi szász közösség fiatal és értelmiségi tagja, aki az ötvenes években járt egyetemre Kolozsvárra, onnan hurcolták el börtönbe hazaárulás vádjával. A főhős egyes szám első személyű narrátorként központi résztvevője az eseményeknek, az ő története áll a regény középpontjában. A regény narratív struktúrája kettősségre épül: egyrészt nyomon követhetjük a főszereplő elhurcolását és börtönbe zárását, másrészt elsősorban a kihallgatás folyamata során felmerülő nevek, történések kapcsán épül az az asszociatív és inkább a metaforikus történetépítkezést erősítő narratíva, melyben a börtönbe hurcolást megelőző események kerülnek elmondásra, felelevenítésre. Ez szorosan összekapcsolódik mindazzal, amit Michel Foucault a börtön funkciója kapcsán így fogalmaz meg: „A börtön, a büntetés végrehajtásának a helye, egyúttal a büntetésüket töltő egyének megfigyelésének is a színhelye. Két értelemben. Egyrészt felügyeletről van szó, természetesen. Másrészt viszont minden fogoly megismeréséről is, magatartásával, alapvető hajlamaival, fokozatos javulásával” (Foucault 1990, 337). A fogoly kihallgatások során való megismerése építi a börtönt megelőző időszak történetészését, itt a felidézett események egymásutánisága nélkülözi a kronológiát, felidézésük minduntalan a kihallgatást és a börtönlétet bemutató narratíva viszonylatában működik. Amennyiben ennél a kronológia és a kihallgatások egymásutániságában felfedezhető metonimikus, többnyire a kauzalitás logikája jelenti a narratív építkezés alapját, úgy azt is megtapasztalhatjuk, hogy ez utóbbi szervezi az emlékeztetést, a kihallgatás során új kontextusba kerülő történetelemek újrendeződnek és ennyiben újra is értelmeződnek. A szöveg ilyen típusú alakulása – tehát

a kihallgatások és a börtönben való lét felőli emlékezés – egyrészt irányítja az emlékezés menetét, az emlékek szerveződését, tehát mintegy felügyeli azokat, másrészt a korábbi események résztvevő szereplőjét, az énelbeszélőt egyre erőteljesebben a megfigyelő pozíciójába helyezi, és sok esetben szinte eldönthetetlen, hogy a visszaemlékezések egyúttal jegyzőkönyvbe szánt emlékezetdarabok vagy csupán a magány ellen szolgáló gyakorlatok. Ezen megállapítások alátámasztására többek között azokat a részeket lehet megidézni a szövegből, melyben a kihallgatott énelbeszélő kategorizálja íróársait:

Az itthon maradottakra pedig az a szabály érvényes, hogy mindannyian kiállnak a rendszer mellett, de természetesen különböző mértékben. Getz Schrägeről, az első szász szocialista regény, a Mert nincsen úr és nincsen szolga és az Óda Sztálinhoz szerzőjéről nyomban leírom: kommunista. Hugo Hügelről úgyszintén, tekintettel A patkánykirály és a furulyás című díjazott novellájára. Bár nála csak némi habozás után. Az ugyancsak kitüntetett Oinz Erler lelkésztől azonban csak annyit írok: lojális (Schlattner 2012, 257).

Ezen a ponton az énelbeszélő a Foucault is tárgyalta egyéni ellenőrzés formáját kivitelezzi, az emlékei felidézésébe és rendszerezésébe beleíródik a hatalom által elvárt megfigyelő tekintet irányítottsága (Foucault 1990, 272). Továbbá itt világosan megfigyelhető az is, amint a megfigyelés börtönbeli gyakorlata – az emlékezeten keresztül – ráíródik és elengedhetetlen része lesz a börtönön kívüli világnak, és a börtönévek lejárta után ezek már nem függetleníthetőek egymástól.

A kettős narratív építkezés mellett, mely az egymással való szembesítést, az újrendeződés folyamatát és az emlékezet irányított működésmódját is színre viszi, a Schlattner-regénynek van egy erőteljes referenciális vonatkozása. Ez az 1959-ben lezajlott, erdélyi szász írókat értintő „brassói íróper” néven elhíresült koncepció eljárásra vonatkozik, melyben Eginald Schlattnert is másfél év fegyházra ítélték „felségárulás feljelentésének elmulasztása” miatt. „A német kisebbségi irodalom képviselőit sújtó kirakatperben (1959 szeptemberében) koronatanúként [Schlattner] szerepelt, vallomása öt erdélyi szász íróat juttatott börtönbe. Ezek a következők voltak: Hans Bergel, a brassói *Volkszeitung* főszerkesztője, Georg Scherg, a kolozsvári Germanisztika tanszék vezetője, Andreas Birkner lelkész-költő, Wolf von Aichelburg költő, zeneszerző, festő, Harald Siegmund fiatal író” (Sánta-Jakabházi 2006, 105). A német irodalomkritika és irodalomtörténet-írás jelentős része hangsúlyosan önéletrajzi ihletettséggű kulcsregényként olvasta a szöveget, melyre a regény rá is játszik, hiszen a többnyire

álnéven szerepeltetett kortársak jelentős része a módosított név ellenére felismerhető (Sánta-Jakabházi 2006, 106), ahogyan a végeredményben az egyes műcímek kapcsán is beazonosíthatóak. Mint ahogyan arra Sánta-Jakabházi Réka is kitér szövegében (Sánta-Jakabházi 2006, 105), Peter Motzan irodalomtörténész 1992-ben megszervezte azt az írótalálkozót, melynek témája a fentebbi per kibeszélése volt, majd ennek eredményeképp jelent meg Peter Motzan és Stephan Sienerth szerkesztésében a *Worte als Gefahr und Gefährdung* (Motzan–Sienerth 1993) című kötet, mely alapjaiban határozta meg aztán a rá szinte egy évtizedre megjelenő Schlattner-regény fogadtatását. Az 1993-ban megjelent kötet két 1992-ben lezajlott tanácskozás³ anyagát gyűjti többek között egybe, továbbá olyan titkosszolgálati dokumentumokat is tartalmaz, melyek csupán az 1989-es változások után váltak hozzáférhetővé. Eginald Schlattner, mint az 1959-es per koronatanúja nem vett részt a tanácskozásokon, holott ezekre meghívást kapott, és ezt többen szóvá is tették. A Motzan és Sienerth szerkesztette kötet írásai egyfelől tágabb – kelet-európai – kontextusba⁴ helyezték az ötvenes évek írópereit, másfelől Motzan a könyvben szereplő tanulmányában részletesen kitér a legfiatalabb letartóztatott, Eginald Schlattner szerepére is, akit 1957-ben, két évvel a per lezajlását megelőzően zártak el, és kezdték meg megtörését és kihallgatását (Motzan 1993b, 76–77). Schlattner az ítélet kimevetelét illető szerepét leginkább a kötetbe bekerült kihallgatási jegyzőkönyv (Schlattner 1993, 320–325) támasztja alá, melyben – mint erre például Wolf von Aichelburg (Motzan 1993a, 114–115) és Harald Siegmund (Motzan 1993a, 115) a freiburgi tanácskozás kerekasztal-beszélgetése során utalnak – hol a többieket védelmezőn, hol támadón nyilatkozott, azaz olyan beszélgetésekről is vallott, melyek négy szemközt hangzottak el, tehát amelyeknek nem volt harmadik fültanúja, mint ahogyan ezt Harald Siegmund ki is emeli (Motzan 1993a, 108). Amellett, hogy a perről készült összeállítás alaposan dokumentálja az eseményeket, akarva-akaratlanul is referenciális kontextust teremt a 2001-ben napvilágot látott Schlattner-regénynek, mintegy a kulcsregény, a vallomás olvasatait felkínálva, sőt, mintegy kikényszerítve is.

³ Az első tanácskozásra 1992. január 18–19-én került sor Freiburgban (ezen részt vett mind az őt, a német írók csoportos perében (németül: Gruppenprozeß deutscher Schriftsteller; románul: procesul lotului scriitorilor germani) elítélt szerző (Andreas Birkner, Hans Bergel, Harald Siegmund, Georg Scherg, Wolf von Aichelburg), míg a második tanácskozás Bukarestben zajlott 1992. június 10-e és 13-a között, és ez utóbbinak egyik szervezője a Román Írószövetség akkori vezetője, Mircea Dinescu volt (Motzan–Sienerth 1993, 10–11).

⁴ Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Peter Motzan tanulmányában az 1959-es brassói német íróperet párhuzamba állítja a magyarországi Petőfi Kört felszámoló perrel és ebben a szintén elítélt Déry Tibor szerepével (vö. Motzan 1993b, 60–61).

Magyar irodalmi és kulturális kontextusban a némethez hasonlóan a referenciális vonatkozás erősödött fel (Balogh F. 2007, 95), egyrészt a megszületett kritikák megállapításait tekintve, másrészt például Hajdú Farkas-Zoltán *Szászok – egy árulás* (Hajdú 2004) című dokumentumkötetének köszönhetően, mely Hans Bergel és Eginald Schlattner szövegrészleteinek felhasználásával, hasonlóképpen a *Vörös kesztyű* című regényhez, egy kettős, a szembesítésre játszó narratív struktúrát mozgat.

Szintén párhuzamos történetmesélést eredményez a *Vörös kesztyű* esetén a börtönlétet meghatározó megfigyelés és megfigyeltség kiterjesztése a börtönon kívülre, és ez a mozzanat erőteljesen jelen van Lucian Dan Teodorovici *Matei Brunul* című regényében, mely magyarul a szöveg egésze szempontjából a leegyszerűsítőbb *A bábmester börtönévei* címet viseli, és amelynek szerkezetét a *Vörös kesztyű*höz hasonlóan két párhuzamos, az emlékezet irányította történetzál szembesítése határozza meg. Már az idősebb generációnál, mint Norman Manea, Gabriela Adameşteanu vagy Mircea Cărtărescu, megjelent a közelmúlt, ezen belül a diktatúra feldolgozásának igénye, mely alapvetően az elnyomás rendszerének megírásában teljesedett ki. Azonban már náluk is megtapasztalható volt a feldolgozás aktusának és hétköznapi gyakorlatainak az ábrázolása, és ezáltal nem csupán a múlt mint a feldolgozás tárgya vált adott szépirodalmi alkotások témájává, hanem egyúttal maga a feldolgozás gyakorlatai is tematizálódtak. A fiatalabbaknál, mint például Daniel Bănulescu, Dan Lungu, Filip Florian, Florin Lăzărescu vagy akár Lucian Dan Teodorovici prózájában, a múlt megjelenítése szorosán összekapcsolódik a feldolgozás lehetőségeinek megjelenítésével, és ezáltal a múlt ábrázolásáról átkerül a hangsúly a múlt ábrázolásának mikéntjére.

Teodorovici regényének története röviden összefoglalható: Bruno Matei gyerekként szüleivel még a harmincas években hagyja el Romániát, majd a háborút követően bábozó szakemberként tér vissza, és az ötvenes évek legelején egy koncepciós perben a rendszer áldozatává válik, és bebörtönzik. A bebörtönzés oka az a koholt vád, miszerint több diákjával közösen illegális úton próbálta elhagyni az országot. Börtönévei vége felé egy szerencsétlen balesetnek köszönhetően elveszíti emlékezetét, azaz a Romániába való visszatérése utáni és a börtönben töltött időre egyáltalán nem emlékszik. Ezek után szabadul a börtönből, és kerül be az új, épülő szocialista társadalom közegébe, melyben egy tartótiszt, Bojin elvtárs és egy barátnő, a szintén kollaboráns Eliza jelentik számára a külvilággal való kapcsolatot. Barna (börtönből való szabadulása után Bojin nevezi el Barnának) innentől kezdve a múltjának felderítésével van elfoglalva, melyet környezete, elsősorban Bojin mindenképpen meg akar

akadályozni. A regény végkifejletében Barna Eliza ösztönzésére megkísérli ezúttal ténylegesen elhagyni illegálisan az országot, azonban az utolsó pillanatban a maradás mellett dönt.

A huszonöt fejezetből álló regény narratív szerkezete alapvető kettősségre épül. Az egymás után következő fejezetek időbeli váltásokkal párhuzamosan követik végig Bruno (így hívják egészen börtönévei végéig) és Brunul, azaz Barna élettörténetét. Ahol Bruno története végződik, tehát emlékezetének elvesztésével és börtönből való szabadulásával, ott kezdődik Barna története. E kettősség, a két történet szála ilyen egyértelmű különválasztása és párhuzamba állítása az elrendezettség révén szintén kettős következménnyel jár. A befogadó a szerkezetnek köszönhetően folyamatos töredékességben értesül a két történet alakulásáról, tehát a váltások miatt minduntalan elidegenedik a történet szálaiktól, és ezzel egyidejűleg részesévé válik a múlthoz való hozzáférés folyamatának. Hiszen a két narratív szála egymás mellé rendezésével a befogadó éppen annak lesz részese és tudója, aminek Barna részese és tudója szeretne lenni: mégpedig saját múltjának. Bruno bebörtönzése, az ehhez vezető koncepció per, ennek lefolyása és működés módja egyértelműen kínálja, hogy a diktatórikus rendszerek megtapasztalása, lenyomata felől olvassuk a regényt. A hatalom gyakorlásának módozatai, a fegyelmezés, a börtön mint az intézményesített fegyelmezés és felügyelet tere és ennek jól ismert toposzai ismételtelen a Foucault-i felügyelet- és megfigyelésstruktúrák felé irányítják az értelmezés menetét. Emellett itt érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy a Bodor-interjúkötet, továbbá a Schlattner-regény és Teodorovici szövege alapvető azonosságot mutat abban, hogy nem egyszerűen a börtönélményt viszik színre, mintegy ezt megelőzendő a koncepció per is részévé válik a hatalom önkényes működés módja ábrázolásának. Maga a per és az ehhez vezető kihallgatások – bármelyik színre vitelt tekintjük is – nem egyszerűen eseményként vannak jelen, hanem fegyelmező funkcióit is tetten érhetjük, mintegy büntetésként is értelmezhetjük.⁵

Mindezek alapján a szöveg egyértelműen kiérdemli a börtönregény elnevezést, hiszen nem csupán Bruno történetét interpretálhatjuk ebből a szempontból, hanem a Barna életét bemutató narratív szálat is elemezhetjük ennek perspektívájából. Míg a börtönévek ábrázolása egyértelműen a testi megaláztatás, megszé-

⁵ Vö. „A fegyelmi büntetésnek az a funkciója, hogy visszaszorítsa az eltéréseket. Tehát alapvetően *javitónak* kell lennie. Azok mellett a büntetések mellett, amelyeket közvetlenül az igazságszolgáltatás modelljétől kölcsönöztek (bírság, ostor, zárka), a fegyelmi rendszerek előszeretettel alkalmazzák a gyakorlás jellegű büntetéseket – az intenzívebb, megsokszorozott, többször ismételt felkészülés” (Foucault 1990, 245).

gyenítés fegyelmező eljárásait mutatja fel és teszi megtapasztalhatóvá, addig a börtön utáni időszak, tehát Barna kiszabadulása utáni történet a nem látható, hanem Bojin és Eliza kettőse által képviselt hatalom a test minden mozdulatát ellenőrizni kívánó működésmódját modellezi.⁶ Bojin és Eliza állandó jelenléte révén – a barátság és a szerelem tettetett viszonyaiban – Barna az általuk mozgatott és irányított marionetté válik, és ebben a folyamatban Vasilache, tehát Barna marionettfigurája az, mely a hatalomnak való teljes kiszolgáltatottságot reprezentálja. Ilyen értelemben azt állíthatjuk, hogy a Foucault által tárgyalt fegyelmezési és ellenőrzési rendszer, melynek ideális formája a Panopticon, a megfigyelés és megfigyeltség tudatának funkcióiban terjeszti ki a börtönben működő ellenőrzési technikákat a börtönön kívülre, és ennyiben a kiszabadulás utáni történetszál ennek a színre viteleként is olvasható. Barna számára mindez akkor válik nyilvánvalóvá, amikor emlékezetét ugyan még nem visszaszerezve, de mégis felismerve Bojin és később Eliza szándékait, megtapasztalja a hatalom látható és ellenőrizhetetlen folyamatos jelenlétét. Miként ezt Foucault is megfogalmazza a Panopticon kapcsán, „a hatalomnak láthatónak és ellenőrizhetetlennek kell lennie. Láthatónak: a rab szüntelenül a szeme előtt látja a központi torony magas sziluettjét, ahonnan kémlelik. Ellenőrizhetetlennek: a fogolynak soha nem szabad tudnia, hogy épp abban a pillanatban nézik-e; de biztosnak kell lennie abban, hogy bármikor nézhető” (Foucault 1990, 275). Ez a megközelítés közben Eginál Schlattner regénye esetén is felvethető, hiszen a felidézett emlékek java része azért kerül előtérbe, mert egyrészt kiderül, a kihallgatóknak is tudomásuk van róla, tehát valamiféle korábbi megfigyeltséget feltételezhetünk, másrészt egyértelműen a megfigyeltség, a főszereplő megfigyelése és ennek vonzatai válnak jelentéssé.

Amennyiben a megfigyelés logikája felől olvassuk Teodorovici és Schlattner regényeit, úgy a kettős történetszál nem egyszerűen a múlt és jelen szembeállításának mintázata alapján értelmezhető, hanem a börtönben megszokott és bevált felügyelet és megfigyelés társadalmi kiterjesztésének reprezentációjaként is interpretálható. A börtönben működő ellenőrzés és megfigyelés különböző gyakorlatai ilyen értelemben ráíródnak a hétköznapi praxisaira, mintegy meghatározzák azokat. Teodorovici és Schlattner szövegei kontextusként másként teszik olvashatóvá Bodor és Balla *A börtön szaga* című interjúkötetét. Ebből a perspektívából nem a szöveg irodalmisága vagy a *Sinistrát* interpretáló gesztusa talán az elsődleges kérdés, sokkal inkább az, hogy amennyiben

⁶ Vö. „A hatalom alapelve nem egy személyben testesül meg, hanem a testnek, a felületek, fények, tekintetek összehangolt felosztásában; egy olyan elrendezésben, amelynek belső mechanizmusai teremtik meg azt a viszonyt, amely fogva tartja az egyént” (Foucault 1990, 275).

A börtön szagát tipikus börtönnarratívának tekintjük, melyben akár egy szépirodalmi szöveg jellegzetességeinek is megfeleltethető módon épül fel a börtön reprezentációja, úgy mit kezdünk a két másik szöveg kapcsán mintaként kezelt másik, nem a konkrét és fizikai börtönt tematizáló és a fentebb említett gyakorlatokat a hétköznapiakra ráíró narratívával.

Ha innen olvassuk újra *A börtön szagát* megelőző Bodor-műveket, akkor megengedhetjük talán azt a következtetést, hogy a másik narratívát a Bodor-életmű azon szövegei építik, melyeknek sok esetben megkerülhetetlen jellegzetessége a megfigyelés és az ellenőrzés mindennapokba beépülő és gyakorta fel sem tűnő színre vitele. Részben ezt veti fel távolról Angyalosi Gergely is korábban már idézett kritikájában, mikor úgy fogalmaz, többnyire a *Sinistra körzetre* utalva, hogy „a körzet megjelenítése nem függetleníthető a szamosújvári börtön tapasztalatától” (Angyalosi 2002, 27) Ennél átfogóbban terjeszti ki a börtön tapasztalatának szövegbe íródását és egyúttal az ábrázolt valóságra gyakorolt hatását Bányai János a Bodor-oeuvre kapcsán: „írásaiból, novelláiból, regényfejezeteiből kimondatlanul is árad a börtönszag, mert ez a szag nem egyszerűen egy elítélt tapasztalata, hanem a kelet- és közép-európai történelem nem valami rövid korszakának, a terror és a diktatúra korszakának mindig hazugságba torkolló szavainak és történéseinek közösségi tapasztalata” (Bányai 2003, 102). És ezt Bányai János kritikája egy későbbi pontján a megírt tájra is vonatkoztatja: „novelláiban és regényfejezeteiben a táj nem a szabadság világa, sokkal inkább a veszélyeztetettségé, a kiszolgáltatottságé, a tájtól és az embertől is idegen hatalom kínzóterepe” (Bányai 2003, 106). Ez utóbbi passzus egyértelműen a börtön tájra kiterjesztett definíciójaként is olvasható, ahol a veszélyt elsősorban a nem megragadható, de jelen lévő hatalom jelentheti.

A felügyelet és megfigyelés kiterjesztéseként azonnal felidézhető a *Sinistra körzet* mint a Bodor-életmű központi és hangsúlyos darabja, melyben az egyes szereplők helyváltoztatása gyakorta kísért mozgás, azaz ellenőrzés alatt áll, vagy említhető a különböző karakterek egymáshoz való viszonya, melyet alapvetően a megfigyelés/megfigyeltség aspektusai szerveznek. Azonban maga a körzet, mint erre a szakirodalom jelentős része is utal, könnyen azonosítható a börtön felépítésének és működés módjának logikájával a bezártság, ellenőrzés, számbavétel (pl. névadás) logikája mentén, így izgalmasabbnak tekintem azon rövidprózákat az elemzés terébe vonni, melyek ezt megelőzően, tehát az 1989-es társadalmi és politikai fordulat előtt születtek, és melyek kevésbé explicit módon, de mégis a hatalom gyakorlatait is színre viszik, és így számukra éppen *A börtön szaga* interjúkötet kiterjesztett, Schlattner és Teodorovici regényei felőli kontextusa adhat az eddigiektől eltérő, másfajta olvasatot.

Számtalan olyan novella és rövidtörténet idézhető fel, melyeknek a jelnevezés során alapvető gesztusa az ellenőrzés, a megfigyelés, tehát a háttérben megbúvó, mindenre és mindenkire figyelő hatalom rajzolódik itt ki. Pozsvai Györgyi monográfiájában Bodor prózaopusának egészét tekintve állapítja meg, hogy a „novellák és elbeszélések [...] az *abszurdba hajló groteszk* terepén” (Pozsvai 1998, 111)⁷ érintkeznek, és ennek az érintkezésnek egyik lényeges eleme „a mások utáni folytonos fürkészás és szaglászás az emberi viszonyok aberrált voltának tünete” (Pozsvai 1998, 112). Erre utal áttételesen Bányai Éva is, mikor úgy fogalmaz: „A Bodor-prózában megszólalók, az érzékelhető hierarchia különböző fokain elhelyezkedő egyének, csoportok közötti diskurzus a hatalom által diktált feltételek között zajlik: a hatalom által meghatározott emberek a rend részeseivé, s ezáltal a rendszer nyelvének használóivá váltak” (Bányai 2012, 118). Bodor rövidprózái közül ide emelhető például *A Zangezur-hegység* nyitódarabja, a *Krétaszag* című rövidtörténet, mely a megfigyelés és megfigyeltség párhuzamait jeleníti meg. A szöveg középpontba állított karaktere Bundás Rekk, aki általában „egy magasított lábú széken ül a zsaluval lesötétített szobája ablakában. Ül egy lyuk előtt, amit azon a napon fűrt a zsalu deszkájába, amelyiken azt végképp be is szegezte” (Bodor 1981, 6). Ezen a lyukon keresztül figyel az utcát, a szomszédait, azonban a szöveg nem egyszerűen a megfigyelőt jeleníti meg, hanem az ismeretlen és az idegen félelemkeltő hatását mozgósítva mutatja meg, miként válik a megfigyelőből megfigyelt:

Villanyt gyűjt, s miközben törli orrát, megpillantja a kémlelő nyílása alá írt üzenetet: Krétás az orrod neked. Döbbenetes. Aki ezt írta, igazat írt. Igen, hisz attól a krétától lett krétás az orra, amivel egy ismeretlen valaki jóslatokat firkált a zsalu belsejére. Döbbenetes. Egy valaki. Egy illető. Egy egyén. Talán most is egy deszkába fűrt kicsi lyuk mögött kuporog a szekrényben (Bodor 1981, 6).

A megfigyeltség egy másik aspektusát emeli témává eredetileg Bodor első kötetében, az 1969-ben megjelent *A tanú* (Bodor 1969a) című könyvben látott napvilágot *A borbély* (Bodor 1969b, 68–76) című szöveg. A novella központi eseményét alapvetően nem a vendég hajába való belevágás, tehát a munka tökéletlen elvégzése jelenti, sokkal inkább a vendég teljesen „természetesnek” tűnő reakciója, miszerint azonnal megy és jelenti az esetet, aminek következtében Boros, a vétket elkövető borbély állása veszélybe kerül. A hatalom egyes emberek közötti viszonyokat befolyásoló kiterjesztettsége az, ami előtérbe kerül, és ennek lényeges eleme az, amire Foucault is utal, miszerint a hata-

⁷ [Kiemelés az eredetiben.]

lom kiterjesztése vagy szétszóródása nem egy egyénhez kapcsolódik, hanem a számos viszonyba beleépül (Foucault 1990, 275). Hasonló logika mentén értelmezhető *Az erdész és vendége* című rövidtörténet situációja, melyben az erdész és egy vadászó idegen találkozásáról értesülünk, mely során az erdész kutyája megharapja az idegent. Az idegen mondata, miszerint „Godom lesz rá, hogy tudjanak magáról” (Bodor 1969d, 142), szinte mellékesen hangzik el, azonban ismételten a jelentéstevés cselekvését jeleníti meg, ahogyan az erdész válasza („Maga majd mindenre úgy emlékszik vissza, ahogy akar – mondta az erdész” [Bodor 1969d, 142]) részben ezt árnyalja, és mintegy továbbviszi egy lehetséges kihallgatás jelenete felé.

Bodor első kötetének címadó novellája, *A tanú*, egy bírósági per keretében történő kihallgatás situációjának ábrázolása, melyben alapvetően a korábban említett koncepciós perek logikája érhető tetten. Jakab Kuli kérésére hamisan tanúzik, egy konkrétan meg nem nevezett esemény kapcsán egy Demeter nevű embert nevez meg az esemény résztvevőjeként:

Ebben a villamosban találkozott Kulival, akit kevéssel azelőtt egész véletlenül olyasmi közben látott, amit az a sötét utca titkának szánhatott. Kuli akkor azt mondta neki, nem érheti, egészen más értelme van annak, amit látott. Viszont jelenthetné a dolgot, de úgy, hogy helyette, Kuli helyett más személyleírást ad meg, s ha majd erre kéri, valakiben felismeri a tettet. Ő akkor azt mondta, sejtette, hogy valami más értelme lehet a dolognak. Egy másik este eljött érte Kuli, elmentek és megnéztek egy kivilágított ablakot a felsővárosban (Bodor 1969c, 48).

A jelentés, a bírósági hamis tanúzás mozgósítják a korábban felvázolt jelentésrétegeket, azonban a fordulatot a szövegben Demeter magatartása jelenti, aki mintegy Jakab hamis tanúzását erősíti meg később, amikor Jakab később bevallja számára saját hazugságát. Ez a fordulat Jakab teljes elbizonytalanodását eredményezi, a hamisan tanúzó szereplő immár nem tudja megkülönböztetni a saját maga által látottakat és a számára előírt kitaláció valóságtartalmát. Két álláspont helyezkedik szembe egymással: a tanú tudása a látottakról és az összes többi szereplő akarata, akik nyilvánvalóan egy nem feltárható vagy hozzáférhető, de jól érzékelhető (hatalmi) szándékot képviselnek. Mint Foucault is fogalmaz, a „fegyelmi hatalom gyakorlása feltételez egy olyan berendezkedést, amelyben a figyelő szemnek kényszerítő ereje van; egy olyan apparátust, amelyben a megfigyelést szolgáló technikák hatalmi effektusokat eredményeznek, miközben a kényszerítő eszközök a másik oldalon világosan láthatóvá teszik azokat, akikre irányulnak” (Foucault 1990, 234). Jakab története kapcsán így egy olyan

olvasat is érvényessé válhat, melyben nem egyszerűen a hamis tanúzás, a hazugság jelenti a hangsúlyos elemét a novellának, sokkal inkább az a mód, amint a hatalom az egyes egyén szintjén is érzékelhető hierarchikus berendezkedése bevonja és így megfigyeltté és felügyeltté teszi a szöveg főszereplőjét, Jakabot.

A börtönben gyakorolt hatalmi mechanizmusok kiterjesztésének példájaként álljon itt végezetül a *Milyen is egy hágó?* (Bodor 1969e, 3) című karcolat, mely a korábbiakkal ellentétben nem csupán tematikus szinten, hanem poétikailag is felmutatja a hatalom megfigyelő technikájának beszüremkedését a hétköznapiakba, szorosabban véve magába az írás, az alkotás folyamatába is. A hágóra érkező ismeretlen és célját nem felfedő lány története a magashegyi tájleírásból bontakozik ki, és a hágón egy napot elücsörgő „kicsit városias, kicsit parasztos” (Bodor 1969e, 3) nő kerül első olvasásra a középpontba, aki a szöveg „tanúsága” szerint feltehetőleg azt akarta megtudni, milyen is egy hágó.⁸ Az *Utunkban* közölt szöveg zárata az elbeszélő felől jelzi a nem-tudást a hágó milyenségéről, míg a később átdolgozott szövegváltozat ezt a nem-tudást, vagy magát a kíváncsiságot sokkal inkább a fókuszba állított lány felől értelmezi. Azonban nem tekinthető véletlennek, hogy az átdolgozás során a zárlatban előtérbe toladó elbeszélői hang árnyaltabbá vált, mivel a karcolat egész felépítése a látásra, a látás eredőjére mutat vissza. Míg ez a lány bemutatása és a tájleírások során kevésbé feltűnő, tehát egy semleges, megragadhatatlan elbeszélői nézőpontot érzékelünk, addig a szöveg harmadik harmadában két ponton nagyon hangsúlyossá válik, mintegy egyértelműen rámutat a megfigyelés és a megfigyeltség tényére: „Az arcával mintha nem lett volna sehol, annyira, hogy az ember jó közélről szeretett volna a szemébe nézni, hogy mi van ott, de ettől megijedt volna biztos” (Bodor 1969e, 3).⁹ És a következő bekezdésben: „Oktalanul bár, de kicsit bánatos tud lenni egy ilyen havasi délután. Egy ilyen elhagyatott hágó, ahonnan be lehet látni egy egész délutánt, egy ilyen lány, akit nem szabadna megijeszteni” (Bodor 1969e, 3).¹⁰ A lány megijesztése mintegy a megfigyelő

⁸ Itt érdemes megjegyezni, hogy az *Utunkban* 1969-ben (tehát az első kötet megjelenésének évében) közölt szöveg így végződik: „Most úgy tűnt, a félhetes buszt várta már reggel óta. De talán mégis valami egyebet, talán hiába, talán nem. Ezt nem lehet tudni, mert azt sem lehet tudni igazán, milyen is egy hágó.” A később a szerző által átnézett szövegváltozat így szól: „Most már úgy tűnt, csak ezt a fél hetes buszt várta reggel óta. Talán mégis valami egyebet, és talán hiába. Vagy talán csak tudni akarta: milyen is egy hágó?” (Vö. Bodor 1997, 69.)

⁹ Vö. „Arcával mintha nem lett volna sehol, érdemes lett volna közélről a szemébe nézni, de ettől aztán bizonyára megijed” (Bodor 1997, 69).

¹⁰ Vö. „Oktalanul bár, de kicsit bánatos tud lenni egy ilyen havasi délután. Egy ilyen elhagyatott hágó, ahonnan északnak és délnek be lehet látni egy-egy délutánt. Egy ilyen lány, akit nem szabadna megijeszteni” (Bodor 1997, 69).

felbukkanásával, kilétének feltárásával kerül összefüggésbe, és ettől a ponttól a szöveg egészének felépítése visszamenőlegesen átértelmeződik, hiszen nemcsak a tájban és a lány elől, hanem a szöveg megformáltságát tekintve is rejtőzködő elbeszélő (és ennek vizslató tekintete) válik hangsúlyossá.

Bodor Ádám rövidprózáját olvasva egy olyan – Foucault szavaival élve – „fegyelmező társadalom” képe rajzolódik ki, melynek a börtön mellett a másik véglete „a panoptikusság, a fegyelemgépezet: funkcionális elrendezés, amelynek a hatalom gyakorlatát kell kibővítenie, gyorsabbá, könnyebbé, hatékonyabbá tennie, ravasz kényszerítések terve egy eljövendő társadalom számára” (Foucault 1990, 285). E társadalomban ugyan „a fegyelmező intézmények megszorodnak, de mechanizmusaik hajlamosak az »intézményjelleg megszüntetésére«, arra, hogy kilépjenek a zárt erődítményekből, ahol működnek, és »szabadon« áramoljanak; a masszív és tömény fegyelmező módszerek az ellenőrzés rugalmas eljárásaira bomlanak fel, amelyek átadhatók és alkalmazhatók” (Foucault 1990, 287). Amennyiben Teodorovici és Schlattner regényeinek – a börtön fegyelmező és felügyelő hatalmi mechanizmusait a társadalom egészére kiterjesztő gyakorlatainak tapasztalata felől és – kontextusában olvassuk *A börtön szagát*, annyiban megengedhetjük a kijelentést, hogy az interjúkötet talán egész más szempontok alapján lesz az életmű szerves része. Ráadásul nem elsősorban az élettörténet integrálása révén, és nem csupán a határvidék explicit, szerzői önértelmezése kapcsán, hanem abban a kettősségben is, melynek mintázata éppen a kontextualizás szándékával ide idézett román és német regényekből fejlik ki. Ha a *Vörös kesztyű* és *A bábmester börtönevei* regények kettős szerkezetét a felügyelet és megfigyelés börtöntechnikáinak a társadalomra való kiterjesztése felől értelmezzük, úgy megengedhető a megállapítás, miszerint Bodor életművében előbb írónak meg a kiterjesztés gyakorlati, és csak később a börtön konkrét tapasztalata, mely ilyenformán mégis a szépirodalmi munkásság szerves részévé válik. Ezek alapján azt is állíthatjuk, hogy Bodor, Schlattner és Teodorovici szövegei a börtöntapasztalat kelet-európai reprezentációjának különböző változatai, melyek azonban strukturális megoldásaikat tekintve, a referencialitáshoz való viszonyukat illetően részben hasonló eljárásokat követnek.

Irodalom

Angyalosi Gergely. 2002. Bodor Ádám: A börtön szaga. *Kritika* (3): 27.

Balázs Imre József szerk. 2001. *Vissza a forrásokhoz: Nemzedékvallató*. Kolozsvár: Polis.

Balázs Imre József. 2002. A konkrétumok prózája. *Holmi* 14 (9): 1229–1231.

- Balogh F. András. 2007. Eginald Schlattner kakasai. *Korunk* 18 (9): 95–98.
- Bányai Éva. 2012. *Terek és határok: Térképzetek Bodor Ádám prózájában*. Kolozsvár: Casa Cărții de Știință–RHT.
- Bányai Éva. 2016. Átmenet és narratívák. A fordulat elbeszélhetősége. In Uő: *Fordulat-próza: Átmenetnarratívák a kortárs magyar irodalomban*. 10–28. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Bányai János. 2003. Börtönszag Európa közepén és keleti felén. *Alföld* 54 (7): 101–106.
- Bodor Ádám. 1969a. *A tanú*. Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó.
- Bodor Ádám. 1969b. A borbély. In Uő: *A tanú*. 68–76. Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó.
- Bodor Ádám. 1969c. A tanú. In Uő: *A tanú*. 46–55. Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó.
- Bodor Ádám. 1969d. Az erdész és vendége. In Uő: *A tanú*. 139–143. Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó.
- Bodor Ádám. 1969e. Milyen is egy hágó?: *Utunk* 24 (39): 3.
- Bodor Ádám. 1981. *Kréta-szag*. In Uő: *A Zangezur hegység: Karcolatok, novellák*. 5–6. Bukarest: Kriterion.
- Bodor Ádám. 1997. Milyen is egy hágó? In Uő: *Vissza a fülesbagolyhoz: Válogatott elbeszélések*. 68–69. Pécs: Jelenkor.
- Bodor Ádám. 2001. *A börtön szaga: Válaszok Balla Zsófia kérdéseire*. Budapest: Magvető.
- Dérczy Péter. 2003. Igaz történet. *Jelenkor* 45 (3): 287–290.
- Foucault, Michel. 1990. *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Ford. Fázsy Anikó–Csűrös Klára. Budapest: Gondolat.
- Hajdú Farkas-Zoltán. 2004. *Szászok – egy árulás*. Kolozsvár: Koinónia.
- Ladányi István. 2016. Referencialitás és fikció, esemény és narratív megelőzöttség horvát, magyar és szerb posztmodern regényekben. In *Párhuzamok, történetek: Tanulmányok a kortárs közép-európai regényről*, szerk. Horváth Csaba–Papp Ágnes Klára–Török Lajos. 173–181. Budapest: KRE–L’Harmattan.
- Ladányi István. 2019. „...valamilyen »közép-európai poétika«”? Történelemreprezentációk és identitáskérdések kortárs közép-európai regényekben. *Irodalmi Szemle* 57 (3): 22–36.
- Motzan, Peter. 1993a. Podiumsdiskussion zum Schriftstellerprozeß. Mit Wolf von Aichelburg, Hans Bergel, Andreas Birkner, Georg Scherg und Harald Siegmund. In *Worte als Gefahr und Gefährdung: Fünf deutsche Schriftsteller vor Gericht (15. September 1959 – Kronstadt/Rumänien). Zusammenhänge und Hintergründe: Selbstzeugnisse und Dokumente*, szerk. Peter Motzan–Stefan Sienerth. 95–119. München: Südostdeutsches Kulturwerk.

- Motzan, Peter. 1993b. Risikofaktor Schriftsteller. Ein Beispielfall von Repression und Rechtswillkür. In *Worte als Gefahr und Gefährdung: Fünf deutsche Schriftsteller vor Gericht (15. September 1959 – Kronstadt/Rumänien). Zusammenhänge und Hintergründe: Selbstzeugnisse und Dokumente*, szerk. Peter Motzan–Stefan Sienerth. 51–81. München: Südostdeutsches Kulturwerk.
- Motzan, Peter–Sienerth, Stefan szerk. 1993. *Worte als Gefahr und Gefährdung: Fünf deutsche Schriftsteller vor Gericht (15. September 1959 – Kronstadt/Rumänien). Zusammenhänge und Hintergründe: Selbstzeugnisse und Dokumente*. München: Südostdeutsches Kulturwerk.
- Németh Zoltán. 2004a. A próza lázadása?: Korrekciók a kilencvenes évek magyar prózájában: fordulat a referencialitás felé. In *Uő: A széttartás alakzatai: Bevezetés a „fiatal irodalom” olvasásába*. 63–72. Pozsony: Kalligram.
- Németh Zoltán. 2004b. A referencialitás temporalitása. Az 1989-es fordulat prózába írása a kelet-közép-európai irodalmakban. In *Uő: A széttartás alakzatai: Bevezetés a „fiatal irodalom” olvasásába*. 9–26. Pozsony: Kalligram.
- Pozsvai Györgyi. 1998. *Bodor Ádám*. Pozsony: Kalligram.
- Sánta-Jakabházi Réka. 2006. Örök börtön: Egy erdélyi szász író németországi fogadtatása. *Korunk* 17 (9): 104–108.
- Schlattner, Eginald. 1993. Protokolle der Zeugenaussagen [Zeuge Eginald Schlattner]. In *Worte als Gefahr und Gefährdung: Fünf deutsche Schriftsteller vor Gericht (15. September 1959 – Kronstadt/Rumänien). Zusammenhänge und Hintergründe: Selbstzeugnisse und Dokumente*, szerk. Peter Motzan–Stefan Sienerth. 320–325. München: Südostdeutsches Kulturwerk.
- Schlattner, Eginald. 2006. *Rote Handschuhe*. München: DTV.
- Schlattner, Eginald. 2012. *Vörös kesztyű*. Ford. Fodor Zsuzsa. Kolozsvár: Koinónia.
- Szilágyi Zsófia. 2005. Műfajok és világok határán. In *Tapasztalatcsere: Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*, szerk. Scheibner Tamás–Vaderna Gábor. 264–274. Budapest: L’Harmattan.
- Szirák Péter. 2016. *Ki említ megérkezést?: A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*. Budapest: Ráció.
- Teodorovici, Lucian Dan. 2011. *Matei Brunul*. Iași: Polirom.
- Teodorovici, Lucian Dan. 2014. *A bábmester börtönévei*. Ford. Karácsonyi Zsolt. Budapest: Libri.
- Teslár Ákos. 2005. Meseszövés és eleven tapasztalat: Elbeszéltség és irodalmiság Bodor Adám A börtön szaga című interjúkötetében. In *Tapasztalatcsere: Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról*, szerk. Scheibner Tamás–Vaderna Gábor. 252–263. Budapest: L’Harmattan.
- Welsch, Wolfgang. 2017. *Transkulturalität: Realität – Geschichte – Aufgabe*. Wien: new academic press.

PRISON NARRATIVES IN EASTERN EUROPE

Expanding observation as the narrative organizational practice of Ádám Bodor's oeuvre

National literatures are often accompanied by similar phenomena, poetic transformations and changes. These – often parallel – phenomena or poetic events take place oblivious of each other, albeit not independent from the characteristics of the given cultural context. When interpreting various texts operating with so-called returning home narratives or ones focusing on migration and immigration, a transnational and transcultural perspective can provide an opportunity and viewpoints to enable one to incorporate similarities among national literatures into comparative analyses. The textual conditions and narrative structures of prison also display similarities. This paper makes an attempt to draw parallels among Ádám Bodor's *A börtön szaga*, Eginald Schlattner's *Rote Handschuhe* and Lucian Dan Teodorovici's *Matei Brunul* with special attention to representations of power, control, punishment and surveillance.

Keywords: transcultural, narrative poetics, prison narrative, control, punishment, surveillance, Eastern European literature

ZATVORSKI NARATIVI U ISTOČNOJ EVROPI

Proširivanje posmatranja kao narativnog strukturisanja u životnom delu Adama Bodora

U nacionalnim književnostima Srednje ili Istočne Evrope često su prisutne slične pojave, slično poetsko izražavanje, kao i promene. Ove pojave ili poetski događaji, koji su često nastali paralelno, nisu nužno proizašli iz uzajamne upućenosti, ali nisu ni nezavisni od karaktera aktuelnih kulturnih sredina. Prilikom tumačenja različitih tekstova sa narativima koji u prvi plan ističu migraciju, iseljavanje, ili pak povratak, transnacionalna ili transkulturalna perspektiva nam daje mogućnosti i uvide koji služe da sličnosti u različitim nacionalnim književnostima podvrgnemo komparativnoj analizi. Tekstualne okolnosti i narativne strukture govora o zatvoru takođe pokazuju sličnosti. Rad komparira dela *Miris zatvora* Adama Bodora, *Rote Handschuhe* Eginalda Šlatnera i *Matei Brunul* Lusijana Dan Teodorovicia. Tokom analize u prvi plan dolaze reprezentativni postupci vlasti, nadziranje, kažnjavanje i posmatranja. *Ključne reči:* transkulturalnost, narativna poetika, narativ zatvora, nadzor, kazna, književnost Istočne Evrope